

Joods Amsterdam

JAN STOUTENBEEK & PAUL VIGEVENO

Joods Amsterdam

GEÏLLUSTREERDE GIDS

Uitgeverij Bas Lubberhuizen

Omslag: Joods Historisch Museum, Haags Historisch Museum,
Rijksmuseum, Spaarnestad, Jan Stoutenbeek
Jan Stoutenbeek 6, 46, 54, 58, 64, 67, 76, 81, 86, 94, 97, 98, 104, 107,
110, 116, 124, 127, 134, 137, 140, 148, 171, 194, 200, 211, 213, 214, 217,
228, 236, 240, 241, 270, 271, 272, 277, 280, 288, 291, 296, 297, 300, 303,
305
Joods Historisch Museum, Amsterdam 16, 26, 56, 61, 65, 70, 74, 78, 84,
89, 100, 114, 117, 129, 132, 151, 159, 167, 178, 185, 192, 208, 219, 226,
227, 234, 243, 247, 254, 256, 289, 294, 299, 300
Joods Historisch Museum, collectie J. van Velzen 163, 189, 231
Joods Historisch Museum, foto Pauline Prior 275
Haags Historisch Museum 12
Niod 32, 180, 187, 261, 262
Nederlands Fotomuseum, Boris Kowadlo 36
Sjaak Henselmans 49, 157, 164, 169, 202, 224, 238, 259
Bibliotheca Rosenthaliana 196
Rijksmuseum 250
Lloyd Hotel & Culturele Ambassade 285

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen.
Mocht u desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig
recht, dan kunt u contact opnemen met Uitgeverij Bas Lubberhuizen,
info@lubberhuizen.nl

© 2017 tekst Jan Stoutenbeek en Paul Vigeveno /
Uitgeverij Bas Lubberhuizen
Beeldredactie Jan Stoutenbeek en Paul Vigeveno
Alle rechten voorbehouden

Vormgeving Sander Pinkse Boekproductie
Stadsplattegronden UvA Kaartenmakers

NUR 680
ISBN 978 90 5937 479 9

www.lubberhuizen.nl

Inhoud

Voorwoord 7

Inleiding 9

Een geschiedenis van de joden in Amsterdam 13

- De komst van de joden naar Amsterdam 13
- De economische positie van joden tijdens de Republiek 17
- Joods zelfbestuur tijdens de Republiek 18
- De gelijkberechtiging van joden in 1796 20
- Joods Amsterdam in het Koninkrijk der Nederlanden 21
- De economische en sociale positie van de Amsterdamse joden
in het Koninkrijk 25
- Socialisme en zionisme 27
- De jaren dertig van de 20ste eeuw 30
- De sjoa 32
- Een nieuw begin 37

Buurten

- Oude Jodenbuurt 43
- Jodengrachten 101
- De Plantage 144
- Centrum 175
- Oost 205
- De Pijp en de Rivierenbuurt 220
- Zuid 246
- Buitenveldert en Amstelveen 267
- IJ-oeveren en Noord 282
- Joodse begraafplaatsen 293

Verklarende woordenlijst 306

Locatie-index 310

Personenregister 314

Interieur van de Portugese synagoge met de heilige ark.

Voorwoord

Jan Stoutenbeek en Paul Vigeveno hebben in de loop van een aantal decennia een voor joods Nederland uniek genre boeken ontwikkeld, namelijk historische overzichtswerken die tegelijk ook als praktische gids kunnen dienen voor bezoekers van de plaatsen die ze beschrijven. Het meest recente bewijs hiervan is hun *Gids van joods erfgoed in Nederland*, die onlangs in een nieuwe, grondig bewerkte editie verscheen. Het is bijzonder verheugend dat nu ook een ander standaardwerk van hun hand, over joods Amsterdam, opnieuw beschikbaar is, met veel nieuwe informatie, maar nog net zo toegankelijk als de vorige edities.

De keuze voor Amsterdam – het Jeruzalem van het Westen, ons Mokum, Mokum Olef – voor een eigen gids is natuurlijk een voor de hand liggende. Aan het einde van de 16de eeuw kwamen de eerste joden naar Amsterdam, en in de loop van de 17de eeuw zouden er nog velen, Hoogduitse en Portugese, volgen. De joden hebben sindsdien een enorme invloed gehad op het economische en culturele leven in de stad. De grootste prestatie, die mij altijd blijft verbazen, hebben de Amsterdamse joden volgens mij in de jaren zeventig van de 17de eeuw geleverd. Eerste en tweede generatie Hoogduitse-joodse immigranten slaagden erin om vlak bij het centrum van de kleine stad die Amsterdam toen was in 1671 de Grote Synagoge te openen, een majestueus gebouw, dat nu een van de vier synagogegebouwen is die het Joods Historisch Museum huisvesten. Een jaar later, in 1672 dus, had de grote, zo mogelijk nog indrukwekkender Esnoga, of Portugese Synagoge klaar moeten zijn. Dat gebouw, ontworpen door de niet-joodse bouwmeester Elias Bouman, werd uiteindelijk echter pas in 1675 geopend, omdat in het rampjaar 1672 – met onder meer een grote orkaan – de bouw aanzienlijk was vertraagd. Het jaartal 1672 is overigens nog wel terug te vinden in het chronogram in de Hebreeuwse tekst boven de ingang van de synagoge.

Ik vind het in het licht van hedendaagse discussies over 'niet-westerse' gebedshuizen in onze steden een bijkans onvoorstelbare prestatie dat in de 17de eeuw zo'n kleine groep immigranten als de joden in staat is geweest twee zo zichtbare gebedshuizen te bouwen, direct buiten het toenmalige stadscentrum. Natuurlijk waren er vooral economische motieven om de joden die ruimte te geven. Vooral de Portugese joden speelden immers een belangrijke rol in de economische bloei van de stad, door hun grote internationale, vaak door familierelaties gestuurde, netwerken en door hun prominente rol in de koloniën. Maar er was meer dan alleen maar geldelijk gewin. Die twee synagogegebouwen symboliseren ook de overtuiging van de 17de-eeuwse joodse gemeenschap dat Amsterdam geen doorgangplaats was, maar de plaats waar zij definitief wilden verblijven en waar zij een toekomst zagen. Als deze gids van Jan Stoutenbeek en Paul Vigeveno iets laat zien, dan is het wel dat dit gelukt is. Nog steeds wordt Amsterdam als joodse stad waargenomen, als een van de belangrijkste centra zelfs van joods leven in Europa. Spinoza, Sarphati, en al die andere honderden beroemde Amsterdamse joden hebben dat tot stand gebracht en daarmee een voorbeeld neergezet van geslaagde integratie en vreedzame co-existentie van de joden in Nederland. Daaraan hebben allerlei dieptepunten, zoals enorme armoede, geestelijke verarming ook, en de moord op 104.000 in Nederland wonende joden tijdens de Tweede Wereldoorlog, niets kunnen veranderen. De joden horen bij Amsterdam en Amsterdam hoort bij de joden. En dat is goed zo.

Emile Schrijver

Algemeen directeur Joods Historisch Museum en

Joods Cultureel Kwartier

Bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het Joodse Boek,

Universiteit van Amsterdam

Inleiding

Als geen andere stad in Nederland heeft Amsterdam een joodse geschiedenis, getuige de koosnaam Mokum, Jiddisj voor 'plaats'. Ongeveer de helft van alle Nederlandse joden woonde door de eeuwen heen in Amsterdam. Zij maakten ongeveer 10 procent uit van de bevolking en hebben met hun eigen leefwereld een stempel gedrukt op Mokum. Amsterdam werd dan ook het Jeruzalem van het Westen genoemd. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog woonden er ruim zeventigduizend joden.

In deze gids wordt die geschiedenis zo breed mogelijk in beeld gebracht, zowel synagogen en begraafplaatsen, als zaken die zich niet of nauwelijks onderscheiden van de rest van de samenleving, maar wel een joodse achtergrond hebben. Een interessant aspect is bijvoorbeeld de ontwikkeling van kleine joodse manufacturenhandelaren tot de meest gerenommeerde warenhuizen van Nederland. Ook politiek en cultureel waren joden vooral actief binnen de algemene Amsterdamse samenleving. Daardoor komt het jodendom in de stad genuanceerd en veelzijdig naar voren en ontstaat er ook een beeld van de relatie tussen de joden en de niet-joodse bevolking en de overheid. Deze was soms pijnlijk, vaak onverschillig en soms ook hartverwarmend.

Na een schets in hoofdlijnen van de joodse geschiedenis van de stad, die waar nodig in een breder kader is geplaatst, vormt de beschrijving van het joodse verleden van Amsterdam aan de hand van tastbare herinneringen de kern van het boek. In die zin is dit boek ook een wandelgids. Historische illustraties, recente foto's en citaten van betrokkenen of van schrijvers die in hun werk relevante onderwerpen behandelen vergroten de veelzijdigheid. De beschreven gebouwen zijn soms monumentaal, maar vaak betreft het vrijwel onopvallende plekken met een joods verleden. Veelvuldig is er de herinnering aan de massamoord op de joden in de oorlogsjaren. Voor een goed begrip van joods Amsterdam kan hieraan niet worden voorbijgegaan, want in het benoemen van het oorlogsdrama wordt de omvang zichtbaar van het leed dat de joden heeft getroffen.

Vanwege de samenhang tussen de vele beschreven onderwerpen en personen is daar waar het relevant is tussen haakjes een verwijzing opgenomen. Hoewel het pijnlijk is om bijvoorbeeld de Hollandsche Schouwburg met sterren te onderscheiden, is er tevens voor gekozen om de belangrijkste objecten te voorzien van één of twee sterren om hun cultuurhistorische waarde aan te geven en omdat dit soort plaatsen vanuit historisch perspectief tot de belangrijkste van joods Amsterdam behoren. Voor het actuele joodse leven in Buitenveldert en Amstelveen is afgezien van een aanduiding met sterren.

Veel joods erfgoed heeft door de oorlog zijn functie verloren en raakte in de vergetelheid of is gesloopt, zoals de woningen van het arme joodse volksdeel in de oude Jodenbuurt. Gelukkig worden er door het toegenomen bewustzijn van de joodse geschiedenis van de stad niet of nauwelijks meer joodse gebouwen gesloopt. Bovendien is in Buitenveldert en het aangrenzende Amstelveen een nieuwe joodse buurt ontstaan, waarin het joodse leven, ondanks de tragedie in de oorlogsjaren, voortgaat en een toenemende veelzijdigheid vertoont.

Joods Amsterdam verscheen voor het eerst in 1985 onder de titel *Wandelingen door joods Amsterdam*. Het is nadien als *Joods Amsterdam* meerdere malen opnieuw uitgegeven, telkens in herziene vorm. Bovendien is het vertaald in het Duits en het Engels. Ook is het opgenomen in *Joods Nederland* (1989) en in de *Gids van joods erfgoed in Nederland* (2016). De laatste decennia is steeds meer informatie beschikbaar gekomen, vooral over de oorlogsjaren. Van onschatbare waarde is het Kenniscentrum van het Joods Historisch Museum, dat vrijwel al het beschikbare materiaal en de historische illustraties verzameld en toegankelijk maakt. Daarnaast hebben als gevolg van het toenemende bewustzijn over het joodse verleden van Amsterdam veel gebouwen gedenktekens gekregen. Door dit alles is ook deze heruitgave van *Joods Amsterdam* grondig herzien en uitgebreid.

De gebouwen die hun joodse functie hebben verloren zijn in de regel alleen te bezichtigen als het publieke gebouwen zijn. Het Joods Historisch Museum in het Hoogduitse synagoge-complex en de Portugees-Israëlietische synagoge zijn dagelijks geopend, net als de meeste begraafplaatsen. De

overige synagogen zijn alleen op afspraak te bezichtigen. In de regel geeft de vermelde website informatie over bezoekmogelijkheden.

Bezoekers dienen zich bij het betreden van synagogen en begraafplaatsen waardig te gedragen, onder andere door een hoofdbedekking (keppeltje) voor mannen en het respecteren van de sabbatrust. In synagogen komen joden samen om door bestudering van de Tora en de overleveringen van de rabbijnen tot God komen. Een begraafplaats is voor joden een Beth Haim, een Huis des Levens, waarin het geloof in een leven na de dood ligt verankerd. In afwachting van de komst van de Messias dienen de doden een waardige rustplaats te krijgen. De genoemde joodse winkels of restaurants zijn op sabbat en joodse feestdagen gesloten, maar op zondag geopend.

De schrijvers danken de uitgever en redacteuren van Uitgeverij Bas Lubberhuizen, Wieneke 't Hoen, Monique den Ouden en Immeke Krabbe, die dit werk mogelijk hebben gemaakt. Hun dank gaat ook uit naar de medewerkers van het Kenniscentrum van het Joods Historisch Museum, met name Anton Kras en Peter Buijs, Lonnie Stegink, Helma Beeuwkes en Ariane Zwiers, voor hun medewerking bij het zoeken naar informatie en illustraties. Hetzelfde geldt voor Luc Stranders, wijlen Jaap van Velzen, Edward van Voolen en Ilja van Nes die de tekst van deze en eerdere versies van *Joods Amsterdam* hebben gelezen en waardevolle aanwijzingen hebben gegeven.

Jan Stoutenbeek
Paul Vigeveno

Een geschiedenis van de joden in Amsterdam

De komst van de joden naar Amsterdam

De eerste joden die eind 16de eeuw naar Amsterdam kwamen waren sefardische joden met een Portugese of Spaanse achtergrond. Nadat ze eeuwenlang een belangrijke bijdrage hadden geleverd aan de economische en culturele bloei van Spanje werden de Spaanse joden in de 15de eeuw onder druk gezet om zich tot het christendom te bekeren. Vanaf 1479 kwamen deze zogenaamde *conversos* onder toezicht van de inquisitie. In 1492 bepaalde een koninklijk decreet dat de joden Spanje moesten verlaten of zich moesten bekeren. Vanwege de heftige vervolgingen die daarop volgden, vluchtten de meeste joden en vele conversos naar Noord-Afrika, Italië en het Ottomaanse Rijk, en ruim 100.000 joden vluchtten naar het zelfstandige Portugal. In 1536 werd ook in Portugal de inquisitie ingevoerd, welke in 1547 effectief werd georganiseerd. Opnieuw sloegen veel joden en conversos op de vlucht, ditmaal vooral naar Italië en het bloeiende Antwerpen. De Scheldestad werd het centrum van een omvangrijke Portugese handelsdiaspora. Na de eenwording van Spanje en Portugal onder de Spaanse kroon in 1580 kwam er vanuit Portugal een nieuwe stroom vluchtelingen op gang. Inmiddels waren de Noordelijke Nederlanden in opstand gekomen tegen het Spaans katholieke bewind, wat in 1585 leidde tot de val van Antwerpen en aansluitend een blokkade van de haven door de opstandige gewesten. Ditmaal waren Hamburg en Amsterdam de belangrijkste plaatsen, waar economische voorspoed en relatieve tolerantie samenvielen. Uiteindelijk werd Amsterdam, dat in korte tijd uitgroeide tot de stapelmarkt voor de internationale handel in een groot aantal producten, het centrum van de Portugees-joodse handelsdiaspora.

Amsterdam heeft haar Gouden Eeuw niet te danken aan de komst van de sefardische kooplieden. Toen zij arriveerden was de stad zijn opmars als stapelmarkt van Europa reeds lang

← Baruch de Spinoza (1632–1677), anoniem schilderij ca. 1665.

begonnen. De sefardiem brachten ook geen grote kapitalen mee, maar ze beschikten wel over belangrijke handelscontacten, waardoor een aantal van hen in de loop van de 17de eeuw een aanzienlijk vermogen wist te vergaren. Bovenal brachten zij nieuwe activiteiten mee, zoals de handel op Brazilië en West-Indië en de handel in diamant. Met name de suikerhandel behoorde in het midden van de 17de eeuw tot de belangrijkste handelsactiviteiten van Amsterdam. De sefardiem hebben dan ook zeker bijgedragen aan de verdere uitbouw van de Amsterdamse economie en het tempo van de ontwikkeling. Voor het merendeel van de joden was de welvaart van Amsterdam vooral indirect van belang vanwege de koopkracht van de bevolking, wat de afzetmogelijkheden voor joodse kleinhandelaars en venters vergrootte.

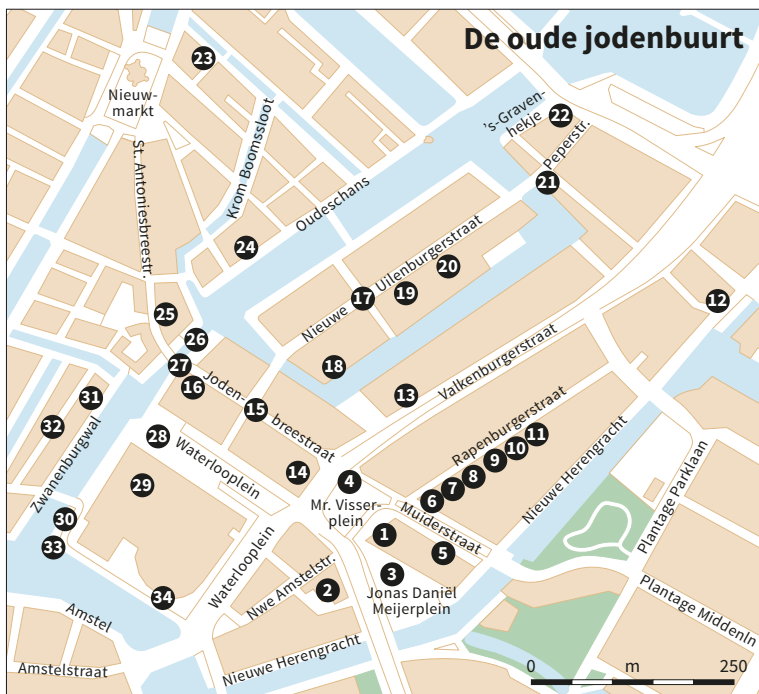
De komst van de eerste sefardische joden naar Amsterdam had ook te maken met de tolerantie in de stad en de godsdienstvrijheid in de Republiek der Verenigde Nederlanden. In de Unie van Utrecht (1579) was vastgelegd dat niemand om zijn geloof vervolgd kon worden. Hoewel er bij het opstellen van deze bepaling niet aan joden werd gedacht, is dit beginsel na enige aarzeling ook op hen toegepast. Ook was er geen inquisitie, konden de joden vrij huwen, was er geen verplicht jodenteken, kon eigendom worden verworven en was men niet verplicht om in een getto te wonen. Dergelijke fundamentele vrijheden genoten de joden vrijwel nergens in Europa.

De eerste sefardische kooplieden hadden als 'nieuwe christenen' vaak al meer dan honderd jaar gedwongen geleefd naar de christelijke zeden en gewoonten en hadden les gekregen aan katholieke scholen in Spanje en Portugal. Het is onduidelijk in hoeverre zij hun joodse achtergrond nog respecteerden. In de beslotenheid van de familiekring zal het praktiseren van joodse tradities en gebruiken hebben verschild. In het algemeen zal de kennis van het jodendom beperkt zijn geweest. Nadat de gemeente vorm had gekregen hebben de meeste sefardiem hun zakelijke leven bovendien grotendeels buiten de joodse leefwereld gehouden. Aangezien zij als christenen het katholieke geloof meebrachten, was er een dubbele spanning ten opzichte van het heersende calvinisme in Amsterdam. Men vroeg zich af of zij wel echte christenen waren, mede doordat de sefardiem in het zakelijk verkeer veelal hun

Oude Jodenbuurt

De kern van de Jodenbuurt lag eeuwenlang rondom de Jodenbreestraat en de Deventer Houtmarkt, het huidige Jonas Daniël Meijerplein. Daar woonde het joodse proletariaat en daar stonden ook de monumentale synagogen. De oorsprong lag op Vlooienburg, waar de eerste Portugese joden eind 16de eeuw terechtkwamen. De plek waar nu het Stadhuis-Muziektheater staat was vanouds een drassig land aan de oostzijde van de toenmalige stad langs de Amstel, dat sinds 1590 werd ontgonnen door het graven van de Hout- en Leprozengracht. Aansluitend ontstonden de eilanden Uilenburg, Marken en Rapenburg, waar scheepsbouw en aanverwante industrieën zich vestigden. In de tweede helft van de 17de eeuw verplaatsten deze industrieën zich naar de nieuw aangelegde eilanden Kattenburg, Wittenburg en Oostenburg. In 1660 kregen de grondeigenaren toestemming de voormalige houtwallen op Vlooienburg te bebouwen, spoedig gevolgd door de industrie-terreinen op Uilenburg, Marken en Rapenburg. Deze werden weldra bevolkt door het snel groeiende proletariaat van met name asjkenazische joden. Toen de vestingwerken door de stadsuitleg van 1662 overbodig waren geworden, mochten de joodse gemeenten op de vrijkomende ruimten grote, voor iedereen zichtbare synagogen bouwen. Nergens in Europa konden de joden in die tijd zo openlijk hun geloof belijden. De beter gesitueerde joden, veelal sefardiem, vestigden zich op de nieuw aangelegde grachten ten oosten van de Amstel. Daardoor kwamen de synagogen in het hartje van joods Amsterdam te liggen en kreeg de oude Jodenbuurt een sterk proletarisch karakter. In de loop van de 18de eeuw werden Vlooienburg, Uilenburg, Marken en Rapenburg steeds dichter bebouwd, waarbij er langs steegjes of gangen van nog geen meter breed tientallen woninkjes kwamen, veelal zonder ramen, waar vocht tot ziekten als dysenterie leidde. Begin 20ste eeuw was dat aanleiding voor de eerste saneringsprogramma's van de stad Amsterdam, welke een aanvang namen op Uilenburg, maar vanwege de crisis in de jaren dertig stagneerden.

Hoewel de joden zich vanaf eind 19de eeuw verspreidden

1	Portugees-Israëlietische Synagoge**	18	Diamantslijperij Boas: Gassan**
2	Hoogduits Synagogecomplex**/
Joods Historisch Museum**	19	Uilenburgersjoel*
3	Jonas Daniël Meijerplein/De
Dokwerker*	20	Sophie Rosenthal Bewaarschool
4	Mr. Visserplein	21	Peperstraat 23–25
5	Apotheek De Castro	22	West-Indisch Pakhuis
6	Nederlands Israëlietisch
Seminarium*	23	Diamantslijperij S.W. Boas
7	Rapenburgersjoel*	24	Kantoor Joodse Raad voor hulp aan
vertrekkenden
8	Meisjesweeshuis*	25	Huis De Pinto*
9	Bussenschuthofje	26	Sint Antoniesluis
10	Beth Hamidrassj Ets Chaim*	27	Monument Jacob Israël de Haan
11	Nederlands Israëlitische
Armenbewaarschool	28	Waterlooplein*
12	Nederlands Israëlietisch Ziekenhuis	29	Stadhuis
13	Valkenburgerstraat 202–210	30	Standbeeld Spinoza
14	Mozes en Aäronkerk	31	Suikerfabriek Mocatta
15	Jodenbreestraat	32	Verversstraat*
16	Rembrandthuis*	33	Joods Verzetsmonument
17	Nieuwe Uilenburgerstraat	34	Monument Jongensweeshuis

over de nieuwe arbeiderswijken in het oosten en zuiden van de stad, bleef de Jodenbuurt de ziel van joods Amsterdam. Daar stonden de synagogen en daar voltrok het armoedige maar ook kleurrijke leven zich, met de straathandel en vele kleine winkeltjes. Daaraan kwam pas een eind door de naziterreur in de oorlogsjaren. De bewoners werden afgevoerd en vermoord en hun huizen leeggehaald. In de Hongerwinter werd alles wat brandbaar was gesloopt. Deze zwaar aangeslagen buurt werd vervolgens het slachtoffer van de gemeentelijke plannen voor grote verkeersdoorbraken. De socialistische voorvechter en schrijver Meyer Sluysen (1901–1973) had dit voorzien toen hij in 1964 schreef: ‘Wanneer een nieuw stadhuis eenmaal breeduit zal liggen pronken aan de Zwanenburgwal tot aan de Blauwbrug worden de restanten van de buurt spoedig uitverkocht’. Het Stadhuis-Muziektheater heeft samen met de IJ-tunnel en de aanleg van de metro het hart van de oude Jodenbuurt inderdaad weggeslagen.

Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw is er weer een duidelijk herstelbeleid. Langs de Sint Antoniesbreestraat en de Jodenbreestraat is nieuwbouw verrezen en de lelijkste gebouwen van na de oorlog zijn vervangen door gebouwen die zich beter voegen in de historische structuur van de stad. Veel van het vroegere joods Amsterdam is verdwenen en vooral de woningen en straten waar het gewone volk leefde zijn weggesaneerd. Toch behielden vele getuigenissen van de eeuwenoude Jodenbuurt en zijn veelbewogen geschiedenis hun plaats, soms in monumentale gebouwen, veelal met een nieuwe functie. Naast de Portugese Synagoge, die nog altijd in gebruik is, markeert vooral het Joods Historisch Museum in het voormalige Hoogduitse synagogencomplex de oude Jodenbuurt. In 2012 bundelde het museum de krachten met de Esnoga en de Hollandische Schouwburg in het Joods Cultureel Kwartier.

Portugees-Israëlietische Synagoge** (Mr. Visserplein 3)

De beroemde Portugese Synagoge is een van de belangrijkste joodse monumenten van Europa. Hoewel de Grote Synagoge van de Hoogduitse joden iets ouder is, werd de Esnoga of Snoge het symbool van de tolerantie van de stad. Nergens in Europa mochten joden zo openlijk getuigen van hun geloof.

Het is bovendien een uitdrukking van het zelfvertrouwen van de Portugese gemeente in Amsterdam.

Sinds de verwoesting van de tempel in het jaar 70 na Chr. en de verspreiding van de joden kwam het accent in de joodse religieuze beleving te liggen bij de Tora, dat wil zeggen de oudste vijf boeken van de Bijbel, plus de mondelinge en schriftelijke overleveringen van de joodse geleerden die sinds de 6de eeuw zijn vastgelegd in de Talmoed en tot op de dag van vandaag worden geïnterpreteerd door rabbijnen. Het bestuderen van de leer, het 'lernen', werd de belangrijkste opdracht van de joden om tot God te komen. De rabbijn werd de leraar en de synagoge de plek van samenkomst, gebed en vooral studie.

De synagoge wordt dan ook 'scuola' of in het Duits 'Schule' genoemd, waarvan het Jiddisj-Nederlandse 'sjoel' is afgeleid. De synagoge als gebouw is dan ook van veel minder belang dan de functie die hij vervult. Het is een onderdeel van een groter geheel van voorschriften dat alle facetten van dagelijks en religieus leven bestrijkt, met naast de gebedsruimte ook les- en leerlokalen en een bibliotheek.

In de diaspora heeft nooit een specifiek joodse bouwstijl bestaan. Gewoonlijk werd de plaatselijk gangbare bouwstijl

Interieur van de Portugese synagoge met teba en hechal.

gevolgd. De Snoge is onder leiding van stadsbouwmeester Elias Bouman (1636–1686) tussen 1671 en 1675 gebouwd op de ruimte die was vrijgekomen na het sletten van de bolwerken. Het is opgetrokken in de classicistische stijl die toen gangbaar was voor calvinistische kerken. De voorhof is evenwel een duidelijke verwijzing naar de verwoeste Tempel van Salomo in Jeruzalem, waarvan de rabbijn Jacob Juda Leon in 1641 een houten model had gemaakt. Door de omringende laagbouw werd voldaan aan het voorschrift dat de synagoge hoger moet zijn dan de huizen, zodat hij voor iedereen zichtbaar is. De Hebreeuwse tekst boven de toegang betekent: ‘En ik, in Uw grote liefde, zal gaan in Uw huis’ (Psalm 5:8). In de tekst zijn het jaar 5432 (1672) en de naam van de initiatiefnemer, rabbijn Aboab, verwerkt. De poort aan de Muiderstraat is in de 19de eeuw gemaakt door Joseph Mendes da Costa (p. 199). De pelikaan die haar jongen voedt met haar eigen bloed is het symbool van de Portugese gemeente in Amsterdam.

Het interieur van de Esnoga is nog vrijwel geheel in oorspronkelijke staat. Door de grote ramen vloeit het daglicht rijkelijk naar binnen, wat de ruimte een veel grotere luchtigheid geeft dan de zware buitenkant doet vermoeden. Vier natuurstenen zuilen dragen het tongewelf. De vrouwengalerij rust op twaalf zuilen die de stammen van Israël symboliseren. De inrichting onderstreept het belang van de studie. Bepalend is de oriëntatie van de banken op de teba, als centrale plaats waar de gebeden geciteerd worden en de Toralezing plaatsvindt. Daartegenover staat aan de oostzijde de rijkelijk versierde hechal, waarin de Torarollen bewaard worden. De lezing tijdens de erediensten wordt geleid door een voorzanger. De rabbijn heeft als leraar en rechtsgeleerde van de gemeente een ereplaats in de synagoge, maar is niet leidend tijdens de erediensten.

De Portugese Synagoge droeg als symbool van joods Amsterdam veel bij aan de beeldvorming over de rijke sefardische joden en stond model voor tal van sefardische synagogen die later zijn gebouwd in Londen, Willemstad, Paramaribo en New York. Nog in 1934 uitte Egon Erwin Kisch, een joods-Tsjechische schrijver op bezoek in Nederland, zijn bewondering voor de Snoge, in het verhaal ‘Emigranten: verblijfplaats Amsterdam’:

‘De Portugese synagoge lijkt bijvoorbeeld niet op de Praagse Altneu-sjoel, zij is geenszins een verschrompeld, tot verstoppengeneigd verzamelhuis van illegalen, zij is een prachtig bouwwerk, een kathedraal op zijn joods [...] Het schip strekt zich op zuilen van rondbehouwen graniet ten hemel, zoals dat van de Iberische kerken waar de Joden voor een bekeringspreek of een gedwongen doop naar binnen werden gesleurd [...] 613 kaarsen verlichten de godsdienstoefening, een dure en ouderwetse manier van verlichten, zeker, maar daaraan is niets te veranderen, zo was het in Granada, zo was het in Lissabon, zo moet het blijven. Omdat het in Granada en Lissabon zo was, loopt de rabbijn ook hier op escarpins, zijden kousen en gespschoenen, de gemeentefunctionarissen dragen de platte harde jezuïetenhoed met gewelfde rand, en de tempeldienaren een fulminante punthoed zoals destijds in Spanje de Guardia Reale en tegenwoordig de Guardia Civile.’

De synagoge bleef in gebruik tot mei 1943. De bezetter overwoog het gebouw als deportatiecentrum te gebruiken, maar vond het vanwege de grote ramen minder geschikt dan de Hollandsche Schouwburg (p. 148) en liet de prachtige synagoge onaangetast. Ook ontkwam het aan plunderingen door de Amsterdamse bevolking in de Hongerwinter. Zelfs de wetsrollen met mantels en sieraden bleven de gehele bezettingstijd staan.

Wintersynagoge

De meermaals gerestaureerde Snoge is nog altijd in gebruik bij de Portugees-Israëlietische Gemeente. In de winter zijn de diensten in de kleine wintersynagoge in de bijgebouwen, omdat de Snoge dan te groot en te koud is. Oorspronkelijk was het de hoorzaal van het Seminarium Ets Haim. Bij de restauratie van 1955 is het tot een sfeervolle, kleine sjoel ingericht, met het interieur van de eerste openbare synagoge die in 1639 werd ingewijd aan de toenmalige Houtgracht (p. 88).

Bibliotheek Ets Haim-Livraria Montezinos*

Naast de wintersynagoge is de wereldberoemde bibliotheek Ets Haim (Boom des Levens). De broederschap Ets Haim is in 1637 opgericht om gevorderde studenten aan de in 1616 opgerichte Talmoad Tora (Leren van de Wet) te ondersteunen.

In dit theologisch seminarium werd lesgegeven in Hebreeuws en in Bijbelstudie tot aan het niveau van rabbijn, maar veel studenten vielen voortijdig af. Later ondersteunde Ets Haim ook de studenten aan het seminarium. De bibliotheek van de broederschap groeide in de loop der eeuwen uit tot een van de belangrijkste collecties sefardica ter wereld en is onmisbaar voor de studie van het jodendom. Door de schenking van David Montezinos (1828-1916) in 1889 verviervoudigde de collectie. Montezinos werd in 1866 benoemd tot bibliothecaris van Ets Haim en heeft zich net als David Henriques de Castro (p. 170) gewijd aan het verwerven en het behoud van het Amsterdamse sefardische erfgoed. Na de dood van De Castro in 1898 kocht Montezinos ook het grootste deel van diens collectie op een veiling en schonk ook die aan Ets Haim.

Behalve een grote collectie boeken bezit Ets Haim-Livraria Montezinos een belangrijke collectie manuscripten en gravures. In de oorlog zijn de belangrijkste bezittingen verborgen en is de rest afgevoerd naar het Institut zur Erforschung der Judenfrage in Frankfurt, dat tot doel had de joodse cultuur te bestuderen nadat de joden in Europa waren uitgeroeid. De

De eeuwenoude bibliotheek is nog altijd een plaats van studie.

collectie van ruim 25.000 boeken kwam na de oorlog vrijwel ongeschonden terug en is goed geconserveerd te bewonderen in haar oorspronkelijke behuizing.

Mikwe

De omringende laagbouw bevat ook het mikwe. Het huidige mikwe is in 1891 aangelegd ter vervanging van het religieus bad dat was gerealiseerd in de beginperiode van de Snoge in de 17de eeuw. De aansluitende panden aan het Jonas Daniël Meijerplein 7-13 zijn een laat werk van Harry Elte (1880-1944) uit 1939, dat hij realiseerde in opdracht van de Portugees-Israëlietische Gemeente. Hetzelfde geldt aan de andere zijde voor de panden Muidergracht 2-4, die hij drie jaar eerder realiseerde. De woonblokken sluiten aan op de lage bebouwing rond de Snoge.

Joods Cultureel Kwartier

De Portugese Synagoge vormt samen met het Joods Historisch Museum en de Hollandsche Schouwburg het Joods Cultureel Kwartier. Behalve de prachtige synagoge is ook de intieme wintersjoel te bezichtigen, evenals de schatkelder, waarin diverse rituele en kunstvoorwerpen te zien zijn. Eenmaal per maand worden er rondleidingen gegeven waarbij ook de bibliotheek kan worden bezichtigd.

→ www.portugesesynergie.nl

Hoogduits Synagogencomplex** (Nieuwe Amstelstraat 1)

De synagogen van de asjkenazische (Hoogduitse) joden herbergen sinds 1987 het Joods Historisch Museum. Het grootste synagogencomplex van Europa kreeg daarmee een waardige bestemming nadat het ruim veertig jaar in een desolate staat had verkeerd. Ten behoeve van het museum zijn de twee grote en twee kleinere synagogen door moderne constructies verbonden.

Vanaf 1635 hielden de asjkenazische joden huisbijeenkomsten op Vlooienburg, waar al snel kleine, verstopte sjoeltjes ontstonden. Omdat deze veel te klein waren geworden, kreeg de Hoogduitse gemeente toestemming om een groot gebedshuis neer te zetten op de grond die vrijkwam door het sletten van de oude bolwerken. De Grote Synagoge op de hoek van de

Nieuwe Amstelstraat werd in 1671 ingewijd. Het was de eerste synagoge in West-Europa die voor iedereen zichtbaar was. Hij is gebouwd door stadsbouwmeester Daniël Stalpaert en Elias Bouman, die ook de Portugese Synagoge aan de overkant ontwierp (p. 45), en het De Pintohuis verbouwde (p. 83), in de toen gangbare bouwstijl. Vier kolommen markeren het Griekse kruis, dat vaak door calvinisten werd toegepast omdat de gelijke armen beter aansloten bij het calvinistische gelijkheidsstreven dan het hiërarchische Latijnse kruis van de katholieke kerken. Door de inrichting lag het accent evenwel op de lengterichting. Aan de oostzijde, de kant van Jeruzalem, kwam de ark waarin de Torarollen werden bewaard en in het midden de bima, een met balustraden omgeven verhoging waar de Tora werd voorgelezen. Aan de westzijde waren de vrouwengalerijen, zodat de mannen en vrouwen apart konden zitten, om elkaar niet af te leiden.

De Grote Synagoge was kort na de inwijding alweer te klein voor de snel groeiende gemeente. Daarom werd in 1685 een kleine sjoel gebouwd boven de vleeshal die achter de Grote Synagoge stond. Deze Obbene Sjoel was door de compacte vorm een soort huissjoel met galerijen aan twee zijden, die alleen voor mannen waren bedoeld. Spoedig voldeed ook deze uitbreiding niet meer, zodat in 1700 een derde synagoge, de Dritt Sjoel, werd ingewijd in twee huisjes in de Nieuwe Amstelstraat. Ook hier waren de galerijen alleen bedoeld voor mannen. Boven de sjoel waren sinds 1740 ook de leerlokalen van Beth Hamidrasj Ets Chaim (Leerhuis Boom des Levens). Dit was eeuwenlang het centrum van het 'leren', de plaats waar de joden de Tora en de overleveringen van de joodse geleerden bestudeerden. Ets Haim stond daardoor centraal in de religieuze cultuur van joods Amsterdam, ook na de verhuizing naar de Rapenburgerstraat in 1883 (p. 66). In 1777 is de Dritt Sjoel vervangen door nieuwbouw.

De vierde synagoge was de Nieuwe of Neie Sjoel uit 1730, waartoe enkele woningen werden verbouwd. In 1752 maakte die plaats voor de classicistische synagoge met een prachtige koepel die is ontworpen door G.F. Maybaum (gest. 1768). Met zijn koepel en Ionische zuilen bij de ingang is de Neie Sjoel de grootste en mooiste van de vier synagogen. Boven de deur staat uit Psalm 118:20: 'Dit is de poort van God, rechtvaardig

zijn zij die hier binnengaan', en daarboven uit Psalm 53:7: 'O, dat de redding van Israël spoedig uit Zion moge komen.' Het interieur komt sterk overeen met dat van de Grote Sjoel, maar er zijn alleen aan de lengtezijde galerijen. De lichtval door de koepel geeft de sjoel een optimale ruimtewerking.

Hoewel de vier synagogen een complex vormen, behoorden zij tot aparte gemeenten met elk een eigen rabbijn en voorzanger. De deftige Grote Synagoge was de zetel van de opperrabbijn en van de bestuurders van de Hoogduitse Gemeente. De Neie Sjoel had minder aanzien, terwijl de Obbene en Dritt Sjoel typische volkssjoeltjes waren.

Dat de joodse godsdienst zo openlijk mocht worden geuit leidde binnen de joodse gemeenschap tot een grote toewijding aan het Nederlandse gezag en vooral aan het koningshuis. Vandaar dat opperrabbijn Onderwijzer in 1924 bij het bezoek van koningin Wilhelmina aan de Grote Synagoge in zijn rede uitsprak:

'Het gebed zal worden uitgesproken voor het duurzaam welzijn van Uwe Majesteit en dat van Uw Koninklijk Huis. Terwijl het oog is gericht naar, de hand als het ware rust op wat boven alles ons dierbaar is, op onze Thora, stijgt de bede hemelwaarts voor Uw ongestoord geluk. Zoo vlecht de Synagoge naar Joodsche traditie de onbrekbare band van liefde en trouw tusschen Uwe Majesteit en Uwe Joodsche onderdanen. Naar Joodsche traditie. Want in een treffende opmerking hebben Israël's geleerden ons den eerbied en het ontzag doen gevoelen, die wij naar het woord van den Bijbel onze Koningin verschuldigd zijn. "Salomo was gezeten op den troon des Eeuwigen", zoo luidt het in Kronijken... Wanneer het woord vervuld wordt, dat in de Psalmen voorkomt: "Geef o God aan Salomo, den Koning, Uwe rechtsbegrippen", wanneer de Koning, niettegenstaande zijn macht, die zijn wil soms tot wet kan maken, zich desniettemin de hooge beginselen van het zuivere recht tot leidraad kiest, dan is zijn troon een goddelijke troon die, hoog verheven, ieder met eerbiedigen schroom vervult. Daarom, Mevrouw, hebben zij, die deze Synagoge bezochten, het roemruchtig Huis van Oranje steeds in liefde en trouw gediend. Wanneer ook elders de stormen van willekeur en geweld het huis Jacobs bedreigen, hier was tot op den dag van heden de scepter van Oranje het goddelijk

symbool van de meest strikte rechtvaardigheid, ook tegenover de belijders van den Joodschen godsdienst.’

In de 20ste eeuw liep het bezoek van de synagogen gestaag terug door ontkerkelijking en het vertrek van joden naar de nieuwbouwwijken waar ze hun eigen buurtsynagogen kregen. Vanaf 1936 werd de Neie Sjoel alleen nog maar tijdens hoge feestdagen gebruikt. De Obbene Sjoel werd leerlokaal voor een jeugdvereniging en de Driit Sjoel verving de Waterloopleinsjoel, die verkocht werd. In de oorlog ging het complex ten onder. De laatste dienst in de Grote Synagoge was in 1943. Het interieur werd daarop geplunderd en de gebouwen kwamen geruïneerd uit de oorlog tevoorschijn. Alleen de schitterende ark in de Grote Sjoel bleef gespaard, waarschijnlijk omdat hij van marmer is en dus niet als brandstof gebruikt kon worden.

Na langdurige onderhandelingen werd het leegstaande complex in 1954 gekocht door de gemeente Amsterdam, die er lange tijd geen raad mee wist. Uiteindelijk werd het in 1974 bestemd als Joods Historisch Museum. De restauratie vergde nog eens dertien jaar, zodat het museum in mei 1987 werd geopend.

Joods Historisch Museum**

Het idee om in een museum aandacht te geven aan het joodse leven in Nederland ontstond in de jaren twintig van de vorige eeuw, toen de sanering van de sloppen in de Jodenbuurt was begonnen en de joodse traditionele levenswijze steeds meer aan verandering onderhevig was. In 1932 startte het Joods Historisch Museum op de zolder van het Waagegebouw op de Nieuwmarkt. De collectie van het jonge museum werd in de oorlog naar Duitsland afgevoerd en is maar voor een klein deel teruggevonden. Sinds de heropening in 1955 breidde de collectie fors uit, met voorwerpen uit de vele Nederlandse synagogen die na de oorlog niet meer heropend werden en met andere historische objecten en kunstwerken. Ook kreeg het museum veel schenkingen en voorwerpen in permanente bruikleen. Het voormalige synagogencomplex biedt de ruimte om de omvangrijke collectie te tonen, zeker na de ingrijpende renovatie die in 2007 is voltooid.

De vier ooit losstaande synagogen zijn met elkaar verbon-